

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14691990>

ГИЛАМДЎЗЛИКНИНГ ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАРГА ТАЪСИРИ

Маллаев Дилмурот Турсунмуродвич

Терду Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ўзбекистон ҳудудида гилам тўқиши сан'ати тарихи ва ривожланиши тарихи ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: Тўқима гилам, босма гилам Қохма гилам.

Аннотация: информация об истории и развитии искусства ковроткачества на территории Узбекистана.

Ключевые слова: тканевый ковер, набивной ковер, скользящий ковер.

Annotation: information about the history and development of the art of carpet weaving on the territory of Uzbekistan.

Keywords: tissue carpet, printed carpet slip carpet.

Халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган турларидан бири гилам тўқиш санъати ҳисобланиб, кўп асрлик миллий анъанага ҳамда узоқ тарихга эга. “Гилам” сўзи жуда кўп маданий терминлар сингари туркий тилларга, хусусан, ўзбек тилига форс тилидан кириб келган (форсча - “килим” ёки “гилим”) бўлиб, сурёнийча galima (گالیم) сўзидан олинган. Ўз навбатида, сурёнийчага қадимги юнон тилидан кириб келган (юнонча - kalymma (κάλυμμα) “қоплама”, kalýptō (καλύπτω) – “қопламоқ”). [3. 130]

Гиламдўзлик, гиламчилик, гилам тўқиши касби-машғулоти, гилам ва гиламчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариши қадимдан аёллар орасида кенг

тарқалган анъанавий уй машғулоти сифатида ривожланиб келган. Ҳозирги кунга келиб гилам тўқиш бадий ҳунар тури ҳисобланади. Шунингдек, *гилам тўқиш амалий санъати* тури сифатида чорвачилик билан шуғулланадиган кўчманчи халқлар орасида хўжалик машғулоти ёки анъанавий уй ҳунармандчилиги сифатида кенг тарқалган.

Гилам қадимдан уй-хона ичини безатиш, иссиқ ҳароратни ҳосил қилиш ва сақлаш, шовқин-товушни камайтириш учун хизмат қилган. Гилам асосан полга, бўйра устига тўшалади. Қўлда тўқилган гиламлар ўзининг чидамлилиги, чиройлилиги ва бетакрорлиги билан тўқув дастгоҳида тўқилган гиламлардан ажралиб туради. Гилам тўқишда қўй, эчки, туя жунлари ва гиламнинг асос ипи учун эса пахта толаларидан фойдаланилади. Ипакдан тўқилган гиламларда тук иплари ипак, танда ва арқоқ иплари пахта толасидан олинади.[5.90]

Гиламлар анъанавий тўқиш технологияси аجدодлардан авлодларга ўтиб, асрлар мобайнида ривожланиб ва мукаммаллашиб борган. Гилам тўқиш техникаси ва нақшининг мукаммаллиги, рангларнинг нозиклиги жиҳатидан гиламдўзлик бошқа ҳунар турларидан алоҳида ажралиб туради. Ўзбекистонда патли ва патсиз (палос) гиламларнинг тўқиладиган (*тўқима-гули*), буюмга тикиладиган (*тикма-тайёр*), бўяб босиладиган (*босма-гули*) турлари мавжуд¹. Шу боис, гиламлар маҳаллий жой номлари, баъзида келиб чиққан қабилалар номи билан ҳам аталади.

Тўқима гилам тайёрлашда дастлаб гиламнинг гули тўқилади. Ўзбекистоннинг Хива, Андижон, Ургут, Қарши ва бошқа минтақалари каби Жиззах воҳасида ҳам тўқима гиламлар кўп учрайди. Улар ўзининг ўсимликсимон ва геометрик нақши, бежиримлиги, табиий маҳсулотлардан кўп фойдаланилганлиги ва мустаҳкам сифати билан ҳам машҳурдир.

*Тикма гилам*га алоҳида гул тикилади ва *босма гилам* эса гули бўяб босиладиган жараёнларни ўз ичига олади.

Патсиз гиламларни тўқиш учун ўтказиладиган ипни “қилич” деб аталадиган махсус ёғоч билан уриб боришади. Унда асосан бод келтириш муҳим саналади. .[4.125] Патли гиламларни тўқиш учун дастлаб бирмунча, бир неча қатор тўқиш учун патсиз гиламларда қўлланиладиган усулдан фойдаланишади. У асосан гиламнинг четки қисмининг барча томонларида ҳам кузатилади. Уларнинг ораларида патлик, қалин қисми муҷассамлашган. Гиламни тарқаб кетмаслиги учун уста гиламдўзлар гиламнинг четки қисмида махсус тор қисми маҳкам қилишади. Бу усул туманларда турлича ҳисобланади. Ўз ўрнида айтиб ўтиш лозимки, гиламнинг мустаҳкамлиги ҳам айнан мана шунга боғлиқ бўлади.

Гиламнинг иккала қисмида ҳам кесиб олингандан сўнг (дастгоҳдан) бирмунча ип миқдори чиқиб туради. Уларни ҳам бир-бирига боғлаб ва иккала томонини айланасига тикиб чиқилади. Гиламнинг тузилиши ва тасвирлари ҳам турлича бўлади. Кўп ҳолатларда гилам тасвирларининг муқобиллиги жиҳатдан ҳам бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Уларни фақат тўқиш усулидан ажратиш олиш мумкин. Баъзан соҳа мутахассислари ҳам бу борада кўп янглишганлар. Уни аниқлашда биринчидан пат чатмалари (тугунларидан), ўтказиладиган ўрталиқ ипини ўтказилиши, ён томонларидаги катакчалари ва патларни тўзиб кетмаслигини таъминловчи боғламлардан ҳам ажратиш мумкин. Бироқ бу ҳам жуда кўп ноаниқликни келтириб чиқаради. Чунки қадимги даврдаги эски турдаги гиламларда барчасида тўқиш жараёни бир хил бўлади. Айниқса, бу туркман гиламларида жуда кучли сезилади. Масалан, туркманларнинг салор ва сариқ қабилаларида тўқиш, тикиш тасвиридаги ҳолатлар бир-биридан деярли фарқ қилмайди. .[1. 60]

Гиламларнинг бозорда яхши сотилиши учун албатта унинг сифати ва бежирим кўриниши бўлиши керак. Шунинг учун гиламдўзлар тайёр бўлган гиламларни тўқиш дастгоҳидан олганидан сўнг яна қайтадан яхшилаб ишлов беришган. Бунинг учун гиламдўзлар жунни ялтироқлиги, ипларни охириги четки қисмларини қайтарзда боғланганлиги ва патларнинг миқдори (қалинлиги)га

қараб танлаб олишган. Гидамларнинг бундай ҳолатда тўқилиши ва тайёрланиб сотувга чиқарилиши учун гидамдўз усталар дастлаб тўқилган гидамнинг чап томонини тупроқ билан ювишган. Шу боис, гидамнинг патлик қисми ялтираб кўриниб турган, шунингдек, усталар гидамнинг ортиқча ипларини чиқиб туришини йўқотиш учун оловдан ҳам фойдаланишган. Бу таваккал қилинадиган иш ҳам гидамдўзлардан жуда пухталиқ ва моҳирликни талаб қилган ва воҳага хос локал хусусият ҳисобланган. [2.60]

Патсиз гидамларни кенг ва тор шаклдаги тўқиш икки хил усулда олиб борилган. Гидамларни чиройли ва мустаҳкам чиқишида ипларни юмшоқлиги ва яхши, сифатли бўялишига боғлиқ. Иплар қаттиқлиги гидамни сифатсиз чиқишига сабаб бўлади, айниқса, бу ҳолат гидамнинг ташқи томонида сезилиб қолади. Шунинг учун гидамдўз усталар бу жараёнда оқ рангли ёки яхши бўялган иплардан фойдаланишади

Қохма гидамларга *терма* ва *гажари* гидамлари киради. Бу матолар ингичка, узун чизиқлар билан тайёрланган. Ҳар бир ингичка йўлакчада 7-8 хил катта кичик турли рангдаги йўлакчалар бўлиб, ушбу гидамлар(битта гидам)бир хил тусда (аксарият ҳолларда) бўлади.

Узун тўқилган ингичка дастгоҳдан чиққан гидам бир неча бўлакларга бўлиб кесилади ва бир-бирига бирлаштириб ён томони билан тикилади. Кесиш жараёнида гидамнинг ва уй хоналарининг энига қараб таққослаб кесиб олинади. Патсиз гидамлардан турли маҳсулотлар тайёрлаш мумкин. Бундан *хўржун*, *катта қоп*, *оёқ ости учун тўшамачи (тўшама)* ва *жойнамоз (ибодат учун гидамча)*лар тайёрлаш мумкин. Бу ўзбек ва тожикларда кенг қўламда ишлатилади.

Сурхон воҳаси гидамдўзлиги, жумладан, ўрганилган мавзунинг назарий жиҳатлари ва трансформациясини ёритишда аҳоли этник таркиби, тарихи, турмуш тарзи, иқтисодий ва табиий омиллар сингари бошқа бир қатор муҳим хусусиятларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

а) маҳаллий табиий-географик шарт-шароитларнинг мавжудлиги бу ерда чорвачилик қадимдан халқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлиб келган. Натурал хўжаликнинг ўзига хос хусусиятилари хўжалик юритишнинг ушбу шакли манфаатларига жавоб берадиган турли хил уй-рўзғор буюмларини ишлаб чиқаришга асосланган ва шунга эҳтиёж бўлган. Воҳа тоғли ҳудудларининг иқлим шароити, бу ерда яшовчи аҳоли чорвачилиги етарли даражада хўжалик учун турли хил маҳсулотларни тайёрлаш имконини берган. Бу эса ўз навбатида кигиз ва гилам тўқиш машғулотининг ривожланишига олиб келган; .[4.90]

б) маҳаллий табиий бўёқларнинг кўплиги – булоқ суви, алюмин кварцлар, темир сульфат, суюқ қатик, қорамол пешоби аҳоли томонидан маҳаллий табиий бўёқларни олиш технологиясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб, уларнинг мавжудлиги етарли миқдори, шунингдек, ажойиб сифати, барқарорлиги, ранг ёрқинлиги ва хилма-хиллиги каби жиҳатлар Сурхон гиламлари рангларининг ўзига хослигини шакллантирган ҳамда воҳада гиламчилик соҳасининг ривожланишига ёрдам берган; .[2.120]

Фойдаланилган адабиёт:

1. Ўзбекистон халқ амалий безак санъати. Меҳнат. Тошкент. 1991.
2. Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии в конце XIX – начале XX вв.– Т.: “Фан”, 1970.
3. Жабборов И.М. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. –
4. Гюль Э. Қўнғирот гиламлари // *Moziydan sado*. – 2004. – № 1. – Б. 8-11.
5. Давлатова С.Т. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги трансформацион жараёнлар контекстида (Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари мисолида XIX аср иккинчи ярми – XXI аср бошлари). – Тошкент: “Yangi nashr”,